
О. Г. Данильян, доктор філософських наук,
професор, завідувач сектору НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
АПрН України

Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки

Ідея, що правосвідомість і правова культура належать до основних чинників створення демократичної, правової держави, є аксіоматичною. Саме дані поняття, сполучаючи в собі теоретичні й емпіричні, ціннісні і нормативні, раціональні та несвідомі особистісні уявлення про право, допомагають гармонізувати різноманітні відносини громадян з державою та між собою. Тому для пострадянських країн, що здійснюють важку трансформацію від тоталітаризму до демократії, одним з найважливіших завдань є ліквідація проявів тоталітарної правосвідомості і правової культури та заміна їх демократичними. А це передбачає глибоке розуміння сутності та характерних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури.

Одними з перших прояви тоталітарної правосвідомості і правової культури відзначили в своїх роботах такі визнані дослідники тоталітаризму, як К. Шмідт, Ф. Хайєк, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезинський, А. Авторханов, Р. Арон та ін. І хоча в дослідженнях здійснювався, насамперед, концептуально-теоретичний аналіз тоталітаризму як політичного і соціального явища, а терміни «правосвідомість», «правова культура», як правило,

безпосередньо не використовувалися, праці зазначених вчених містять надзвичайно важливі спостереження, що дозволяють охарактеризувати правосвідомість і правову культуру в умовах тоталітаризму.

Безперечний інтерес для нашого дослідження становлять праці вітчизняних дослідників правосвідомості і правової культури радянського періоду розвитку суспільствознавства. Серед них виділяються роботи К. Т. Бельського, А. І. Долгова, В. П. Казимирчука, М. І. Козюбри, Г. Д. Маркова, А. Ф. Никітіна, В. М. Обухова, І. Ф. Покровського та багатьох інших авторів, які активно досліджували такі ключові поняття, як природа правосвідомості, її структура, зв'язок правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості та правовою культурою. І хоча дослідженням правосвідомості і правової культури цього періоду були властиві певні недоліки (ідеологізація категорій, недооцінка досвіду зарубіжних дослідників у цій сфері тощо), вони мають не лише теоретичну, а й практичну значущість.

Особливо важливе значення для аналізу тоталітарної правосвідомості і правової культури мають роботи вчених Росії, України, країн Східної Європи, видані наприкінці 80-х років ХХ століття, тобто після краху тоталітарних режимів. Найбільший інтерес для нашого дослідження становлять роботи таких авторів, як В. А. Бачинін, А. М. Євстратов, О. В. Волошенюк, Ю. Ю. Калиновський, В. С. Нерсесянц, І. А. Омельчук, Н. М. Тапчанян, Ю. М. Тодика, П. М. Рабінович, В. Б. Романовська, В. В. Чорней, С. В. Ярцун та багатьох інших. Водночас необхідно зазначити, що безпосередньо проблематика тоталітарної правосвідомості і правової культури досліджена в роботах вказаних авторів фрагментарно.

Тоталітарна правосвідомість і правова культура є породженням тоталітаризму, тому дослідження їх, очевидно, необхідно почати з аналізу тоталітаризму як суспільного явища.

Відомо, що виникнення тоталітаризму пов'язане з кризою, яку переживали європейські країни в 20-30-і роки ХХ сторіччя. Саме в цей період у групі держав — СРСР, Німеччині, Італії, а пізніше у деяких країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки — сформувалися політичні режими, що мали цілу низку подібних ознак. Саме тоді з'явився і термін «тоталітаризм», вперше використаний публічно Б. Муссоліні 22 червня 1925 року в італійському

парламенті для позначення фашизму в цілому і фашистського державного ладу зокрема. Згодом цей термін утвердився в соціальній філософії і політології для позначення диктаторських режимів не лише фашистського гатунку, але й політичного ладу в СРСР та інших країнах «реального» соціалізму.

Одним з перших у наукових дослідженнях 30-х років поняття тоталітаризму широко використовував німецький політолог і соціолог К. Шмідт. Однак глибокі концептуально-теоретичні розробки тоталітаризму й аргументована критика його як політичної системи з'явилися лише в середині ХХ століття в працях Ф. Хайєка, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Фрідріха, З. Бжезинського та ін.¹

Підсумовуючи їхні дослідження, тоталітаризм можна визначити як «політичний режим, при якому держава прагне до повного, тотального контролю за всіма сферами суспільного життя, ліквідує конституційні права і свободи, насаджує репресії»².

Серед елементів, властивих тоталітаризму, автори називають: всеосяжну ідеологію, монолітну масову партію як носія цієї ідеології і сучасну машину влади над всіма сферами суспільного життя, вождя, який має харизматичні здібності, апарат безперервного масового терору. Джерелами і передумовами виникнення тоталітаризму дані дослідники вважають антиліберальні соціалістичні реалії другої половини ХІХ століття, що заперечували абсолютну цінність особистості та розглядали людину як момент у досягненні якоїсь колективної мети. Економічні виточки дослідники бачать у прагненні в екстремальних умовах вирішувати економічні проблеми шляхом централізації управління та контролю над господарством.

---

¹ Хайєк Ф. А. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 113-151.; Adorno T., Frenkel-Brunswick E., Levinson D. J., Sanford R. N. The Authoritarian Personality. – New York: Harper and Row, 1950. – 256 p.; Arendt H. The Origins of Totalitarianism. – 7-th en. – London, 1962. – 418 p.; Friedrich C. J. and Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956. – P. 15-27; див.: повний список: Тоталітаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов / Отв. ред. Л. Н. Верченев, Ю. И. Игрицкий: В 2 ч. – М.: Прогресс, 1993. – С. 191-207.

² Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х.: Прапор, 2006. – С. 373.

Аналіз праць вказаних авторів, а також досліджень тоталітаризму науковцями України та інших пострадянських країн дозволяє виділити сутнісні риси тоталітарного режиму, що детермінують відповідні правосвідомість і правову культуру.

Важливою сутнісною рисою тоталітаризму, яка дозволяє зрозуміти особливості притаманних цьому політичному режиму правосвідомості і правової культури, є формування його на ідеях принципового монізму. У даному контексті під монізмом розуміється одновимірність соціального, політичного, правового, економічного і духовного життя тоталітарного суспільства, тяжіння до стирання всілякої різноманітності, у той час коли демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній формі суспільного життя.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, а також те, що вона передбачає не лише сукупність моногенних, схожих між собою елементів (індивідів, соціальних груп, що її складають, а також норм та інтересів), але й відмінність між ними, різноманіття, плюралізм. Істотна єдність такої системи, справедливо зазначає К. Гаджієв, передбачає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних і правових норм, настанов і орієнтацій, соціально-філософських і ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси і потреби. Не просто співіснуючи, але й взаємодіючи між собою, вони в сукупності утворюють ціле з можливих напрямків суспільно-історичного розвитку. Завдяки взаємозалежності та взаємодії вказані сили і напрямки розвитку доповнюють і стимулюють взаємний розвиток (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму і т. ін.)¹.

Такий висновок можна поширити й на інші сфери суспільного життя: політику, право, економіку, духовну культуру тощо. Будь-які спроби застосування монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямків (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень,

¹ Гаджієв К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 5.

застої, відхилення від тієї «золотої середини», яку не можна намітити рішенням з'їзду партії, парламенту, розрахувати на комп'ютері і яка визначається в саморозвитку соціальної системи, взаємодії її протилежних начал, тенденцій і сил.

До того ж не так важливо, який саме напрям розвитку, яка істина або ідеологія абсолютизуються, набувають рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення в своїх правах пригнобленої раніше нації легко перетворюється на войовничий націоналізм, що в своїй крайній формі проголошує певну націю «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє положення за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення прихильності ідеалам демократії може бути цілком сумісне з впровадженням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам¹.

Цілеспрямовано тоталітарна держава впливає й на політичну та правову реальність, духовне життя соціуму, формуючи моністичні, жорстко одновимірні політичну соціалізацію, масову правосвідомість, правову культуру, тип особистості, яка сприймає зовнішній світ лише в чорно-білому кольорі. Масовій правосвідомості в даному випадку нав'язуються примітивні парні стереотипи «хто не з нами — той проти нас» тощо. Це підкріплюється культивуванням «образу ворога» (майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських рис. При цьому на «ворога» покладається вся відповідальність за розрив між проголошеними цілями та результатами, що досягаються.

Однією з найважливіших, визначальних характеристик тоталітаризму, що також детермінує правосвідомість і правову культуру, є його антиправовий характер (Гегель таку ситуацію в

¹ Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. – 1992. – №5/6. – С. 14.

державі фіксував поняттям «філософія неправа»). Так, ще в першій половині ХХ століття І. Ільїн підкреслював, що тоталітарний режим є ні правовим, ні державним ладом. Це не держава, в якій є громадяни, закони і уряд: це соціально-гіпнотична машина, це страшне і небачене в історії біологічне явище — суспільство, що спаяне страхом, інстинктом і злодійством¹.

Інші автори, аналізуючи дану рису, зазначають, що тоталітарна держава перетворює право на слугу режиму, спотворює його суть до невпізнання. У неправовій державі юриспруденція стає дисфункціональною. Зберігаючи мову і зовнішні ознаки теорії права, вона за допомогою різноманітних софізмів підміняє право легізмом і в результаті перетворюється на теорію неправа.

Наприклад, творці першої в світі тоталітарної, так званої «соціалістичної» держави спиралися в своїй діяльності виключно на «пролетарське право», що виправдовувало будь-які злочини в ім'я революційних цілей. При цьому вони практично не використовували термін «право» в класичному його значенні, розуміючи під ним певне квазіправо, що одержало назву «революційного права», «революційної правосвідомості», призначеної для реалізації завдань пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Як стверджував ідеолог цього підходу до права В. І. Ленін, поганий той революціонер, який зупиняється перед непорушністю закону².

На практиці таке ставлення до права призводило до панування тоталітарного режиму, який у своїх діях не був обмежений жодними законами. Така могутня безконтрольна влада, поставлена над правом, отримувала можливість безпосереднього командування машиною державного насильства, репресивним апаратом та діяла поза будь-яким юридичним регулюванням.

Так, надзвичайні заходи, до яких законодавчо вдавалися в тоталітарних державах, неминуче призводили до гіпертрофії функцій каральних органів, що, перебуваючи практично лише під контролем вождя (фюрера), зрештою сприяли подальшому падінню правосвідомості і правової культури. У суспільстві штучно

¹ *Ильин И. А.* Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: В 2 т. — М.: Парог, 1992. — Т. 1. — С. 94.

² *Ленин В. И.* ПСС. — М.: Политиздат. — Т. 5. — С. 504.

створювалося і нагніталось відчуття внутрішньої і зовнішньої загрози. Така загроза персоніфікувалася в підступних носіях — «ворогах народу» (СРСР), «ворогах рейху» (фашистська Німеччина). І, звичайно, за такого розуміння питання вибору законних засобів боротьби або турбота про докази відходили на другий план.

Така антиправова політика тоталітарних режимів закономірно призводила до деформації правосвідомості особистості. Однією з перших на дану особливість тоталітарної правосвідомості вказала Х. Арендт, авторка класичної роботи «Витоки тоталітаризму». Х. Арендт досліджує процес перетворення особистості на носія «тоталітарного синдрому», показуючи всі стадії «розлюдення» особистості, перетворення її на ідеологічний об'єкт тоталітарного режиму. Спочатку, на думку дослідниці, відбувається руйнація правової свідомості особистості — людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те, ким вона вважається; потім руйнується моральна свідомість особистості — людина перестає відчувати межу між добром і злом. І, нарешті, від тортур і голоду рушиться її фізичне ество. Тобто, за Х. Арендт, руйнація правової свідомості і встановлення так званої «тоталітарної правосвідомості» пов'язані насамперед з цілеспрямованою діяльністю тоталітарного режиму¹.

Однією з найважливіших рис тоталітарної правосвідомості і правової культури є їх політизування. Це пов'язане з тим, що, крім політичної системи, при тоталітарному режимі інших самостійних підсистем не існує. Політична підсистема тоталітаризму фактично поглинає духовну, політичну, соціальну і навіть економіко-соціальну підсистеми суспільства. Це пояснюється тим, що суттю тоталітарного режиму є прагнення до тотальної єдності всіх без винятку сфер соціального життя, злиття приватного і публічного, суспільства й держави, партії, очолюваної вождем, і мас. При цьому найважливішим інструментом перетворення суспільства на безструктурну масу стає терор, що «атомізує» суспільство і розпилює не лише всі його соціальні, але й референтні групи (тобто групи людей, норми і цінності яких виступають для індивіда еталоном і які забезпечують йому захист і підтримку; до них на-

¹ Арендт Х. Истоки тоталитаризма. – М.: Панорама, 1991. – С. 41.

лежать насамперед сім'я, релігійна община, нація). Внаслідок руйнування горизонтальних зв'язків між людьми кожна людина залишається наодинці з партією-державою, яка стає єдиною референтною групою суспільства. Таким чином, при тоталітаризмі політизується все. Накази режиму та рішення правлячої партії пронизують всі клітини суспільного організму: право, культуру, економіку, суспільне і приватне життя.

Ще однією сутнісною рисою тоталітарної правосвідомості і правової культури є їхня ідеологізація та міфологізація. Причому, як справедливо зазначають дослідники, тоталітарна ідеологія має мало спільного з якими-небудь поглядами або переконаннями; перш за все вона є інструментом політократії у процесі маніпуляції масами і зміцнення влади над ними. Ідеологія при тоталітарному режимі може бути скоріше визначена як «помилкова свідомість», що відбиває матеріальні інтереси правлячого класу політичної бюрократії і містифікує реальні відносини в тоталітарному суспільстві, прагне завуалювати істинний характер даного суспільства. Сама ж правляча еліта стоїть над своєю доктриною і нею не зв'язана. Як зазначав Г. Раушнінг, один зі сподвижників Гітлера, який пізніше розчарувався в нацизмі та емігрував в США, «доктрина існує для маси... Вона інструмент панування над масами. Еліта сама стоїть вище доктрини. Вона використовує її найдоцільнішим шляхом для здійснення своїх прагнень»¹.

Реальні ж дії партійних бюрократів диктуються, як правило, не офіційною ідеологією, а бажанням консолідуватися і розширити свою владу. Таким чином, у тоталітарному суспільстві присутні нібито дві ідеології. Одна система цінностей існує для політичної бюрократії, а інша — для решти населення.

Необхідно зазначити, що при тоталітарному режимі ідеологія виконує декілька функцій: це — легітимація даного режиму, мобілізація мас для виконання поставлених режимом завдань, а також функція «морального знеболювання» (Л. Шапіро).

---

¹ Работяжев Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности // Вестник Московского университета. Серия «Политические науки». – 1998. – № 1. – С. 24.

Ця функція ідеології тоталітаризму дозволяє виділити ще одну сутнісну рису тоталітарної правосвідомості і правової культури — їх теологізацію. Дійсно, тоталітарна держава багатьма своїми рисами нагадує теократію. Як писав ще М. Бердяєв, комуністична тоталітарна держава «схожа на теократію і має теократичні домагання», вона є «зворотна теократія»¹. При тоталітарному режимі, як і в історичних теократіях, диктатор є водночас і первосвященником, який має монопольне право на тлумачення партійної доктрини і «священних текстів», себто він поєднує в одних руках і світську і «духовну» влади. Цим тоталітаризм також відрізняється від конституційної демократії, при якій церква відокремлена від держави та існує свобода думки і совісті.

Серед інших загальних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури можна також виділити: їх масовизацію, варваризацію, маргіналізацію, атрофію (деградацію), стандартизацію, розрив з традиційними правовою свідомістю і правовою культурою тощо. Названі характерні риси тоталітарної правосвідомості і правової культури передбачають їхнє теоретичне вивчення та урахування в практичній діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування України, а також інших пострадянських країн з метою мінімізації негативних наслідків їх переходу від тоталітаризму до повноцінного демократичного суспільства.

---

¹ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. — С. 65.